

Юрій Шерех (Професор УВУ в Мюнхені).

Надруковано у газеті „Свобода” за 1947 рік, номери 270-278.

Оригінал на сайті газети „Свобода”: <http://www.svoboda-news.com/archiv.htm>

Збережено правопис оригіналу.

З самого приходу до влади перед большевиками стояло питання ставлення до мов двох найбільших після росіян словянських народів СРСР — українців і білорусів. Питання про т. зв. „національні меншості" (поляки на Правобережжі, болгары в Приозіві, чехи на Волині) не було таким актуальним бо ці національності були малочисельні, не жили компактними масами і здебільшого не виявляли високого рівня національної свідомості.

В Україні і Білорусі большевики були і відчували себе чужорідним, окупаційним елементом. Вони самі заявляли, що звязків з українським і білоруським селом вони не мали жадних, але і в міських індустріальних районах, вони були, як показує склад усіх виборних органів 1917 року (Харків, Київ, Катеринослав, Донбас, Мінськ) в гнітучій меншості, причому спиралися майже виключно на зайшлий, чужонаціональний елемент.

Отже природно, що все українське і білоруське суттю своєю було вороже большевикам, і вони прагнули його знищити. Тим то вся політика їх що-до української й білоруської мови — ворожа; але ситуація іноді вимагала від них позірної зміни політики, гнучкого лавірування, і вони йшли на це з властивою їм безпринципністю й демагогією. Політика щодо української й білоруської мови пройшла однакові етапи з тією різницею, що національна свідомість на Україні була вища, сама Україна становила для большевків більшу цінність (не тільки політично-стратегічний форпост а і економічна база), а тому боротьба в Україні була загостреніша, етапи політики виявилися чіткіше. Тому в дальшому наводимо фактичний матеріал переважно з української мови, застерігаючи, що всі ці явища й процеси стосуються в принципі й до білоруської мови.

Схематично можна намітити такі етапи большевицької політики щодо української й білоруської мов:

До кінця 1919 р. — безумовне ігнорування, заперечення й відкидання української й білоруської мов;

1920-1923 — сприяння розвиткові цих мов у деклараціях при фактичному ігноруванні й підозрілому ставленні до носіїв цих мов;

1923-1929 — сприяння розвиткові цих мов і намагання взяти цей процес у свої руки.

1930-1938 — розгром української й білоруської культури, витиснення мов цих народів на задній плян, намагання розкласти й дезорганізувати їх зсередини;

1939-1941 — загравання з українською й білоруською інтелігенцією, удавання сприяння розвиткові української і білоруської мов, зовнішні поступки при продовженні внутрішнього курсу (прихованого) на русифікацію людности.

Період до кінця 1919 року.

В цей період окупаційна суть большевицького режиму майже не приховується фразами про розвиток української й білоруської культури. Голова українського уряду Х. Раковський прямо заявляв: „Декретування української мови як державної є реакційна, нікому не потрібна справа". (Промова на засіданні Київського міського совету 13. 2. 1919), Орган незалежних українських соціал-демократів, тоді союзників большевиків, „Червоний Прапор" так характеризував фактичний стан: „ці братські відносини" занадто безцеремонні, і посягають вони не лише на хліб і цукор, але і на душу народу;

Такої шаленої і ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки на українській мові для українського селянина, ні одної брошури, ні одної газети радянської влади на українській мові. Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання „общепонятного" — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники „братнього" народу тут на Україні, є лише одна відповідь: „шовінізм", буржуазність, контрреволюція" („Червоний Прапор", Київ. 9. 3. 1919).

Відповіддю на політику большевиків, зокрема і в національному питанні були масові повстання, що охопили Полтавщину, Київщину, Чернігівщину, Волинь, Поділля, Херсонщину й Катеринославщину. За спогадами Антоновича-Овсєєнка (т. IV, ст. 171) з повстанцями воювало в Київщині 14,000 червоноармейців, в Чернігівщині — 2,500, на Поділлі — понад 3,000 з багатьма гарматами, кулеметами, бронепоездами. Це повстання спричинило швидкий відступ большевиків з України 1919 р. 1920 — 1923.

Повертаючися на Україну, большевики мусіли зважити на досвід попереднього періоду. Вони вдаються до демагогічних гасел. Ленін у „Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікінін" (4. 1. 1920) писав: „Незалежність України визнана і всеросійським ЦВК РСФСР і РКП". Прокляття Троцького до українців кінчилася словами: „Хай живе советська незалежна Україна". Відповідно до цього ще 6. 12. 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову, що формально становить собою початок українізації:

„Неухильно проводячи принцип самоозначення націй, ЦК вважає необхідним ще раз потвердити, що РКП стоїть на становищі признання самостійности УССР.

„Зогляду на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалися царатом і експлуаторськими клясами Росії, ЦК РКП ставить в обовязок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на ґрунті багатовікового пригноблення серед українських мас спостерігається націоналістичні тенденції, члени РКП обовязані ставитися до них з надзвичайною терпимістю й обережністю: ...Члени РКП на території України повинні... учитися і зноситись у всіх радянських установах рідною мовою, протидіючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий плян, прямуючи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас". Негайно мають бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була потрібна кількість урядовців, які знають українську мову, і щоб надалі всі службовці вміли говорити по-українськи".

З постанови виразно видно суть большевицької українізації: говориться не про український апарат, а про пристосування неукраїнського (окупантського) апарату до місцевої людности, щоб таким способом на цю людність впливати.

Однак, ні окупантський апарат не хотів учитися в мас, ні центральна влада ще не почувала внутрішньою потреби його до цього змусити. Тим то фактичне становище лишалося попереднє. В. Внниченко, що співчував большевикам, писав після подорожі до Москви й Харкова: „Українська мова як торік була, так і тепер лишилася нерівноправною мовою; як урядували раніше мовою московського центру по всіх ституціях українського правительства, так урядують і тепер; як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так відсилаються і в цей момент... Підозріле відношення взагалі до всього українського... Через це не диво, зустріти в найщиріших неукраїнських комуністів відношення до комуністів-українців як до „нечистих" комуністів, як до потенціальных контрреволюціонерів" (Лист до українських робітників і селян" — „Вперед", Львів 30. 10., 2-3. 11 1920). Ці стосунки добре відбив у своїй повісті „Смерть" Б. Антоненко-Давидович.

За таких умов довго не вшухав повстанський рух. Так, з 20. 5. 1920 р. до кінця 1920 р. в українських повстанців забрано 805 кулеметів, 33 гармати, 23,714 рушниць, 683 револьвери і багато іншого майна („Збірник справоздань народних комісаріатів". Харків — 1920 р.). З другого боку, при поступовій ліквідації громадянської війни в усіх її проявах і нормалізації громадських стосунків, звязаній з переходом до НЕП-у, з'являлися передумови для розвитку української культури осторонь і незалежно від большевицького окупаційного апарату. Неспроможність заглушити українську і білоруську культуру і побоювання, що ця культура, розвиваючися самотужки, стане антібольшевицьким чинником великої потужности, примусили большевиків перейти від декларативної до фактичної українізації. Крім бажання взяти процес в свої руки, мало місце, очевидно, й бажання дати легально виявитися всім національним силам українського й білоруського народу в культурній ділянці, з тим, щоб, по-перше, відволікти їх від політики, а подруге, з тим, щоб таким способом усі ці фактично або потенціально ворожі сили виявити й взяти на облік для майбутнього знищення їх.

Зовнішньою ознакою нового курсу була поява на чолі уряду України українця В. Чубаря замість румуна Х. Раковського, а також призначення Шумського народним комісаром освіти (з 1926 р. — М. Скрипника). 1923-1929.

Здійснювання нового курсу починається приблизно з 1923 р. Видавництва переходять на видання майже виключно українських і білоруських книжок; українізується на 85% преса; найкращі театральні приміщення передаються українським театрам, російський театр фактично перестає існувати на Україні. Українізація установ провадиться організацією навчання службовців у групах, при чому за офіційною постановою особи, що до певного часу не доведуть свого знання української мови на іспитах, будуть позбавлені права працювати на Україні. З метою українізації службовців по містах засновується сітка „Курсів Українознавства", що стають осередками не тільки навчальної, але й наукової праці над проблемами українського мовознавства. Вони ж виділяють контролерів, що несподіваними ревізіями повинні контролювати, наскільки переведено на українську мову ділове листування кожної даної установи. Різко зменшується число російських шкіл на Україні. Професорам високої школи дається термін для переходу на виклади українською мовою. Вивіски в містах спішно перемальовується українською мовою. Творяться або активізуються центри для наукового опрацювання проблематики української мови (або удержавлюється перед тим приватні заклади такого типу): Інститут Мовознавства при Українській Академії Наук, Інститут Української Наукової Мови при ній же зі спеціальним завданням розробляти українську наукову й технічну термінологію, Катедри українознавства при ІНО (кол. університетах), згадувані вже курси Українознавства, зокрема Центральні Курси Українознавства в Харкові. На чолі цього всього руху стоїть Наркомос, яким керує спочатку Шумський, а потім М. Скрипник.

(Дальше буде).

2)

Увесь цей рух, що набрав справді потужних і імпозантних розмірів, виріс як рівнодійова двох складників: з одного боку, діяв большевицько-окупантський апарат, змушений до такої політики становищем на Україні, про яке згадувано вище, але зацікавлений у гальмуванні цієї політики; з другого боку, цей рух був виявом справжніх прагнень українського народу, що, не маючи до диспозиції інших ділянок життя, мало не всі свої кращі сили переключив на культурну ділянку. Якщо другий чинник був зацікавлений у найглибшому і органічному розвитку процесу, то перший намагався надати процесові зовнішньо-поверховного характеру, навіть непомітно скомпромітувати його. Саме звідси йде захоплення зовнішніми моментами (перемальовування вивісок, писання в установах по-українськи при розмовах по-російськи, навіть тоді, коли відвідувачі зверталися по-українськи), фактичне вилучення з українізації всіх відповідальних працівників, призначуваних в умовах жорстокої централізації апарату з Москви, постійні відрочення термінів іспитів для партійців, внаслідок чого об'єктом українізації ставали ...машиністки, реєстратори й кур'єри, а це приводило до дискредитації українізації. Отже, по суті українізація стала ареною прихованої боротьби українських і антиукраїнських, большевицько-окупантських сил. Тим то її наслідком було, з одного боку, поширення української мови серед міських елементів і поглиблення знання української мови й культури, а з другого боку, серед деяких прошарків людности — компромітація української мови. Таке подвійне становище викликало реакцію з обох сторін. З одного боку, партія змушена була нагадати про завдання й межі українізації (культура, національна форма, але соціалістична змістом — цебто комуністично-окупантська в принципі; нерозривність зв'язку з Москвою) в постановках червневого пленуму 1926 р. З другого боку, ідеологи українського народу (Хвильовий, Волобуїв, Антоненко-Давидович) ставлять питання про остаточний розрив з Москвою в культурі і про підведення під українізацію якщо не політичної (про це теж гостро ставили питання Шумський і Хвильовий), то принаймні економічної бази (розвиток української техніки, промисловости, торгівлі тощо), без чого українізація лишалася зовнішнім процесом, без глибокого коріння. Власне цей внутрішньо-суперечний характер українізації й кристалізація двох протилежних поглядів на неї стали однією з причин пізнішого відмовлення большевиків від неї коли вона зробилася небезпечною для них.

В науково-теоретичному розробленні укр. і блр. мов період українізації і білорусизації дав дуже багато. В мовознавстві цих років, яке розвивалося як на підсоветські умови досить вільно, визначається два напрямки. Це, по-перше, школа національно-етнографічна, що в своїх практичних застосуваннях переростала в загострений пуризм. Найвидатніші представники її — Євген Тимченко, Олена Курило. Спираючися на старі ідеалістично-романтичні критерії мовознавства, вбачаючи в структурі мови й тенденціях її розвитку вияв духу народу, вони практично відкидали новіші явища в розвитку української мови й закликали до її історично-фолкльорних джерел, їхні праці йдуть під знаком дослідження народніх говірок в їх найменше заторкнених цивілізацією міста виявах, під знаком установлення рис мови старіших письменників (до середини XIX ст.), ближчих фолкльору, мови старших фолкльорних записів, почасти безпосередньо мови давніх текстів і документів XV-XVIII ст. Останнє стимулювало й видання „Історичного словника укр. язика" під ред. Є. Тимченка, якого вийшло два випуски. Особливо в синтаксі, а за тим також і в словництві реконструйовані таким способом норми переносяться як національно-самобутні на сучасну літературну мову. Численна армія популяризаторів — автори підручників, викладачі, літредактори (спеціальні „контролери мови" — інституція, запроваджена в усіх видавництвах) — теоретично або практично здійснюють ці норми и прищеплюють їх мовцям.

Школа ця фактично панує; але з нею поруч співіснує друга школа, що теж виходить з позицій самотності мови, але не відкидає її розвитку літературної мови пізніших часів, надає мовним нормам, виробленим і зафіксованим на письмі більшого значення, ніж фактам архаїчним, діалектним, фолкльорним. Визнаючи нинішній розвиток літературної мови за органічне продовження попереднього і не відкидаючи європейських впливів, що їх за цей час мова зазнала, ця школа разом з тим фактично прихильніше ставиться до галицького внеску в українську літературну мову. Типові представники цієї школи — Ол. Синявський і молодші мовознавці, що купчилися в Харкові навколо Синявського й Булаховського (Сулима, Німчинов, Наконечний та ін.), Бузук у Білорусі. Вплив цієї школи був менший, що випливало з її поміркованішого характеру. Проте, слід зауважити, що обидві школи не були чітко скристалізовані і не були ворожі одна одній, а пізніше були визнані більшовиками за однаково ворожі.

(Далі буде).

3)

Словникова і синтаксично-нормативна праця в основному провадилася під впливами національно-етнографічної школи. В словники, через це подекуди потрапляли поруч великої кількості цінного матеріалу, взятого з літератури, фолкльору і народних говірок, деякі слова або звороти застарілої або жанрово обмеженої сфери вживання. Напр., в Академічному словнику під словом вода читаємо: воды — Дунай. Справді, в народних піснях старшої формації слово Дунай часто означає широку водну просторинь; але було б дивно відновляти тепер таке вживання цього слова без якихось стилістичних обмежень. Подібні факти, хоч їх було дуже небагато, пізніше дали привід до критики цих словників з більшовицьких позицій.

У синтаксисі національно-етнографічні принципи призводили до певного обмеження, звуження синтаксичної гнучкості мови. Виходячи з старіших стадій розвитку мови і заперечуючи подекуди пізніші факти, як начебто нав'язні ззовні, мовознавці цього напрямку забороняють, приміром, такі синтаксичні конструкції, як орудний відмінок дійової особи в пасивних зворотах, орудний відмінок предикативний, вживання дієслівної зв'язки в безособових реченнях на -но, -то, тощо. А найбільші „романтики" цього напрямку (як от С. Смеречинський) навіть доходять до пропозиції запровадити рахунок не на десятки й сотні, а на копи і пропагують у складному реченні безсполучникові конструкції (Asyndethon) як [нерзбірливо 2-3 слова - ВК]. Можливо панівних замість нормативних) тепер сполучникових підрядних. Відзначаючи всі ці крайні вияви тенденцій національно-етнографічної школи, слід однак пам'ятати, що, не зважаючи на них, загальна праця вчених цього напрямку справді сприяла очищенню української літературної мови від намулу, регламентації її, відкиненню того, що засмітило її протягом попередніх років потужно-швидкого, але більш-менш стихійного розвитку. Особливо помітно це було на термінологічній ділянці. Наукову і технічну термінологію розроблювано цілком заново, абстрагувавшись від уживаної тоді в промисловості й по школах переважно російської або зросійщеної термінології. Терміни встановлювалися з історичних або діалектологічних джерел, при чому широко застосовувалося функціональне перенесення або поширення значення слова (з речей або процесів селянського чи ремісничого господарства на речі або процеси великої промисловості) або творилися заново відповідно до „духу" укр. мови. Прикладом першого може бути вживання слова прогонич відповідно до рос. болт (первісно прогонич — спеціально болт, уживаний для закриття віконниць в хаті); кружало відп. до рос. диск (передреволюційний словник української народної мови під ред. Б. Грінченка про виробниче

вживання слова кружало подає тільки таке: Кружало являється частию різних снарядів, напр. ткацького станка); баранчик — відп. до рос. гайка барашковая (у словн. Б. Грінченка баранчик — ще тільки „часть уздечки“); брижоване залізо відп. до рос. гофрированное железо (у словнику Б. Грінченка брижувати — тільки „украшать оборками, складками“), слову провітрювання, вживаному в побуті, надається значення виробничого терміну рос. вентиляция; слову разок значення електротехнічного терміну гирлянда (ізоляторів); слову розчіплювання — значення електротехнічного терміну рос. декогерирование.

Прикладом новотворів можуть бути: склоріз — рос. крензель, значник — рос. графилка; устійник — рос. бассейн отстойный; притичка — рос. штепсель; дотик — рос. контакт. Деякі з цих новотворів, не зважаючи на несприятливі умови, прищепилися і ввійшли навіть у побутову мову інтелігенції й навіть селян: двигун, вимикач (словн. Б. Грінченка цих слів ще не знає). (Всі приклади взяті з „Словника електротехнічної термінології“ І. Шелудька і „Словника будівельної термінології“ С. Булди Вид. Академії Наук, Київ 1927). Була виконана величезна праця, видано коло трьох десятків термінологічних словників з різних ділянок науки і техніки, яка була б дуже корисною, якби промисловість була в українських руках. Але поскільки промисловість України лишалася в руках централізованого московсько-окупантського апарату, то майже ніщо з опрацьованої термінології не прищепилося.

В галузі загального словництва провадилася величезна праця над повним академічним словником укр. мови. На чолі цієї праці стояв акад. А. Кримський. Видані шість томів словника (А-П) становлять справжню скарбницю української лексики, при чому упорядники словника, стояли послідовно, на позиціях чистоти мови, водночас уникнули загалом архаїзації мови або надмірного перечищення і зберегли загально - український характер словника, визнаючи і здобутки західних територій України. На той же час припадає впорядкування українського правопису. Після тривалого обговорення проблеми правопису, ускладненого тим, що доти було фактично два українські правописи — один на землях УССР, а другий у Галичині й Буковині (землі кол. Австрії) була скликана загально-українська правописна конференція (Харків 1927). Членами її були видатні мовознавці, письменники, діячі культури з усіх українських земель, незалежно від їх тогочасної політичної приналежності. Конференція на основі компромісу представників двох тогочасних правописів виробила й затвердила перший і єдиний загальноукраїнський правопис. Такого ж характеру правопис, спільний для східної й західної Білоруси був затверджений у Мінську. В питаннях транскрипції іншомовних слів і укр. і блр. правописи досить різко розривали з рос. традицією і наближалися до традиції зах. європейської. Особливо виразно це виявилось в запровадженні звуків г — ґ (h — g), яких російська мова, а під її впливом і деякі східноукраїнські говірки не розрізняють, а також у транскрибуванні європейського l у новіших запозичених через ль, тоді як російська традиція передає його, крім нечисленних вийнятків, через л. У передачі чужих дифтонгів (нім. au-ав, нім. ei-ай, нім. eu-ой, англ. w-в) різко розірвано з російською традицією і за основу взято сучасну вимову в мові-джерелі. В транскрипції чужих географічних назв проголошено той же принцип, теж всупереч традиції рос. транскрибування (Тегран замість Тегеран, Лісбона замість Ліссабон тощо). Наукове розроблення блр. мови не виявлялося в появі таких монументальних видань, як словники УАН, але й там праця, організаційно скупчена навколо Інбелкульту, йшла головне в тому ж річищі національно-етнографічної школи (Льосік, Расторгуєв), при чому білоруси багато чого безпосередньо переймали з України.

До цього треба додати в обох країнах активне опрацювання історії обох мов і чималу діалектологічну працю. Досить сказати, що за цей короткий час в Україні видано аж три суцільні курси історії української мови (Тимченка, Бузука і колективний під ред. Булаховського), а в Білорусі видано загальний докладний опис говірок із застосуванням

почасти методів лінгвістичної географії („Спроба лінгвістичнае географіі Беларусі" Бузука), не згадуючи про цілу низку окремих монографічних досліджень. Певне поживавлення виявилось в ці роки і в культурному житті поляків і болгарів на Україні. Зростає число польських і болгарських шкіл, працює Польський Педінститут в Києві, видаються шкільні підручники (Дрінов, Арасимович), що поза добром ілюстративного матеріалу не мають у собі нічого виразно комуністичного.

(Дальше буде).

4)
1930— 1938.

Починаючи з 1930 р., більшовики дедалі виразніше відмовляються від політики українізації й білорусизації й обмежують діяльність укр. і блр. інституцій, поки в рр. 1932-33 це не переходить в одвертний розгром усього укр. й блр. — так званий „розгром українського націоналізму й блр. нацдемівщини". Причини цього були такі: 1) активізація українських і білоруських національних елементів вийшла за ті межі, в яких більшовики могли її терпіти; якби дати цьому рухові змогу рости далі, то більшовики остаточно втратили б можливість ним керувати; 2) провідні українські й блр. кадри виявилися вже достатньо, всі вони були на обліку і, знищивши їх, більшовики сподівалися знищити й увесь укр. і блр. рух взагалі; 3) загальний поворот більшовиків у всій країні від НЕП-у до обмежень і диктатури бюрократичного апарату вимагала обмеження всякої „волі" й проявів самостійного мислення зокрема в національних республіках.

В мовознавстві сигналом до наступу більшовиків на українську науку й школу була стаття Н. Кагановича проти національно-етнографічної школи, вміщена в журналі ЦК КП(б)У „Більшовик України". В цій статті Каганович закидав українським мовознавцям „народницький", отже застарілий і шкідливий підхід до мовних явищ. Одначе, дуже швидко партійні організації визнали цю критику за недостатню й вимагали, щоб говорилося не про „народницькі", а про „буржуазно-націоналістичні" „шкідницькі" настанови українських мовознавців. Починається шалене цькування всього українського, що особливо зростає після самогубства Скрипника. З критикою українського мовознавства виступають керівники партійного апарату — Постишев, Косіор, Затонський, П. Любченко, а особливо — А. Хвиля; безпосереднім „адьютантом" останнього в мовознавстві став Н. Каганович, що й постачав, власне, Хвилі потрібні йому матеріали з мовознавствчої ділянки. Спроби українських елементів протестувати або просто вказати на ненауковість більшевицької критики українського мовознавства (виступи викладача Полонського в Харкові тощо) приводять тільки до фізичного знищення тих, хто наважився зняти голос. Власне, від цього часу обвинувачені не можуть боронитися або навіть виправдуватися; вони можуть або каятися й визнавати свої помилки, або мовчати, чекаючи в обох випадках на арешт і загибель. Коли ж критикують книжку, то одночасно з початком критики її вилучають з книгарень і книгозбірень, так, що теж перевірити справедливість критики не можна. Для того, щоб остаточно вибити з рук дотеперішніх дослідників-мовознавців можливість аргументувати посиленнями на давніше дослідження й усталені в науці факти, проголошується, що старі методи мовознавчого дослідження взагалі застарілі, буржуазні, контрреволюційні і непридатні, а тому і використовувати їх не можна. Вимагається вбачати в кожному явищі вияви класової боротьби, заявляється, що дотогочасні діалектологічні досліди й записи не мають жадної вартости, бо їх провадили, мовляв, або клясововорожі мовознавці, які свідомо записували мову самих ворожих кляс (куркулів, буржуазії), або „непідковані" методологічно мовознавці, що не застосовували теж клясового підходу, ставши таким чином мимоволі

знаряддям клясвих ворогів. Віднині, отже, в діалектології треба було записувати тільки мову „передового елементу", себто передусім комуністів-начальників або „активістів", які, власне, найменше були звязані з даною місцевістю, найбільше пересувалися і мали найбільше занечищену й зрусифіковану мову. З цією метою навіть уладжується видання збірки „Мова робітників" під ред. Н. Кагановича, яка, однак, як і всі тогочасні видання, тільки лає старе мовознавство, але не має жадного методу, щоб зібрати якінебудь нові факти, а тимбільше вказати нові шляхи в діалектології.

Історія мови теж проголошується шкідливою й антинауковою, бо вона мала мовляв, тільки формально-іманентний характер і не розкривала „закономірностей мовного розвитку, зумовлених класовою боротьбою". Але в цій ділянці мовознавства тих років не спромоглися навіть на жадну спробу історичного дослідження, не кажучи вже про будьяку синтетичну працю.

Отже цілковита безплідність нової „методології", а точніше кажучи, відсутність цієї нової методології маскувалася лайкою на адресу старих учених-мовознавців, лайкою, яка переходила межі будь-якої пристойности, і адміністративним тиском на них, щоб вони „визнали" свої хиби й методологічні помилки, буржуазність своєї наукової праці тощо. Організувалися спеціальні збори, де комуністи безграмотно і брутально „критикували" заслужених учених, а ці останні змушені були виступати з визнанням і аналізом своїх „помилко". Так само було організовано і висвітлювання цих питань у пресі. Офіційно це цькування серйозних науковців і дискредитація мовознавчої науки називалася „мовознавчою дискусією". Метою її, як уже сказано, було дискредитувати й знецінити всі здобутки попереднього українського і білоруського мовознавства і цим підготувати ґрунт для конкретної вже „критики" націоналістів".

Останні твердження цієї „критики" зосереджені в книжці А. Хвилі „Знищити коріння націоналізму а українській мові" і в брошурках і статтях Н. Кагановича, Солодкого, Г. Левченка, Бабака, П. Мустяци, В. Масальського, О. Фінкеля та ін., великою мірою друкваних у новому органі Інституту Мовознавства УАН „Мовознавство". Ці твердження у головному такі: досі на Україні розвиток мови спрямовували націоналісти. Бажаючи відновлення капіталізму в відірваній від ССРСР Україні, вони намагалися відірвати укр. мову від „братньої" російської й зорієнтувати її на польську й німецьку. З цією метою вони відновляли архаїзми, забороняли спільні з рос. мовою синтаксичні конструкції й слова, запровадили складний правопис, близький у частині про транскрипцію чужих слів до польського, — хоч по суті навіть крайнім представникам національно-етнографічної школи йшло не про спеціальне відштовхування від російської мови, а про розвиток української мови за її внутрішніми законами, максимально незалежно від будь-яких впливів і повітів. Програма мовознавчої праці надалі визначалася як боротьба з „польонізмами" і відновлення єдності з рос. мовою. Практично большевики під цими гаслами почали ліквідацію укр. мови зсередини.

Що розуміти під „польонізмами" — чи все спільне, що є в українській і польській мовах, чи те, що безпосередньо позичене з польської мови і виявляє цю позиченість своїм зовнішнім оформленням, чи те, що інстинктивно сприймається народним мовним відчуттям як польське — було невідомо і свідомо не уточняється. В дійсності в умовах Східної України, де польської мови майже ніхто не знав, за „польонізми" йшло мало не все відмінне від російської мови. Так, за польонізм ішла форма адреса, замість якої запроваджено форму за рос. зразком адрес, хоч по-польськи саме adres. Пошта заступлено за рос. почта на почта, хоч по-польськи poczta. Так стару українську форму лицар заступлено на рицар за рос. рицарь (польське husarz), хоч лимар, що повстало за тим же законом з римар (нім. Reimar), залишено, бо рос. мова не знає слова римарь і т. д.

(Дальше буде).

5)

Синтакса української мови була в своїх особливостях ліквідована. В підручнику Н. Кагановича і Г. Шевильова, де теоретичну частину складав Каганович, синтакса була за дуже малими винятками просто перекладена з рос. шкільного підручника. В словництві радили використовувати тільки ті синоніми, що ближче стояли до відповідних рос. слів. Саме так будувався „Російсько-український словник” Інституту Мовознавства УАН, (ред. Н. Каганович і С. Василевський), праця над яким провадилася з 1934 до 1937 р. і який акад. Кримський влучно назвав у приватній розмові не рос.-укр., а рос.-рос. словником. В цілому ряді випадків цей словник просто запроваджував як українські слова, живцем узяті з російської мови, напр. Грузнуть — грузнути (в передреволюційному словнику Уманця і Спілки — тонути, затопати; наливатися); грузовик — грузовик; гужом — гужем; подготовка — підготовка; пригород — пригород (в словнику Уманця і Спілки — підгороддя); рысистый — рисистий. (У словнику Уманця і Спілки — сягистий, сяговнтій); часто упорядники словника з кількох синонімів подавали тільки ближчий до російського, наприклад: двор - двір (нема дуже поширеного слова подвір'я, обійстя); дворянин — дворянин (нема шляхтич); приглушать — приглушати (нема притлумити); подекуди відкинути українське слово не наважувалися, але ставили його на останньому місці, висуваючи на перше місце слова, взяті з російської мови або близькі до російського відповідника. Приклади: губитель — губитель, згубник; пригожий — пригожий, гожий (у словнику Уманця і Спілки — гожий, гарний, уродливий); рыжий — рижий, рудий; рыло — рило, морда (у словнику Уманця і Спілки — писок, морда; пика, мармиза). До українських слів у таких випадках охоче додавано знецінливі зауваги, напр. укр. слова линва і колода — на переклад рос. канат, подано на останньому місці і з заувагою „разговорное”; укр. морда відп. до рос. рыло подано на останньому місці і з заувагою „вульгарние”. Нічого й говорити, що ці зауваги відбивали не об'єктивний стан речей у мові, а тільки тенденцію впорядників словника. Нарешті вже в цьому словнику виявляється бажання вирівняти словесні гнізда російської і української частин, що особливо розвинеться потім. Так, російським словом рыба і рыболов в українській мові однаково відповідає рибалка. Упорядники словника не можуть з цим помиритися. Рибалка вони лишають як еквівалент до російського слова рыба, а для перекладу рыболов запроваджують в українську частину словника чисто російське слово риболов. Термінологічні здобутки ІУНМ були відкинуті цілком і рос. термінологію пущено без застережень в обіг. Правопис перероблено маленькою комісією, фактично Н. Кагановичем, і затверджено 1933 р. (так зв. правопис Хвилі). Все внесене в попередньому правописі для встановлення єдності з зах. укр. землями скасовано; в транскрипції іншомовних слів майже неприховано проголошено принцип: писати, як по-російськи. Деякі моменти правопис просто не міг через це зформувати — там, де російський правопис не послідовний, але спирається на російську вимову або орфографічну традицію; написати одверто, що слід писати так, як поросійськи, упорядники не наважувалися; послатися на українську вимову вони не могли, бо запроваджуваний ними правопис спирався тут не на українську, а на російську вимову; отже, замість дати формулювання, вони змушені були просто наводити приклади до невідомого, неподаного правила. Так було, наприклад, з прикметниками, твореними наростком -ський від іменників основа яких кінчається на г, к, х: пропонувалося писати: ладожський, але таганрогський, (від Ладог), а (Таганрог). гадяцький, але ткацький (від Гадяч, ткач), узбекський, але кременчуцький (від узбек, Кременчук), хоч українська вимова знає тут послідовно тільки -зький, -цький. Цілу низку граматичних категорій всупереч більшості укр. говірок, спираючися на меншість, насамперед на крайні

східні, сумежні з рос. мовою, підтягнуто до рос. норм (закінчення: радості,; солі в родовому однини; закінчення сину, батьку в давальному однини; відкинення кличної форми й баг. інш.). В цьому виявився ще один захований принцип „реформаторів” укр. мови: коли досі в основу літературної мови кладено центральні укр. говірки з значними нашаруваннями зах.-укр. говірок, то тепер намагаються наблизити літературну мову до сх.-укр. говірок, що зазнали більше рос. впливів. Крім того, що це наближало укр. літературну мову до російської, це звужувало говіркову базу укр. літературної мови, перетворювало її з загальноукр. на вузько місцеву, розбивало її єдність, повинно було зробити її обмеженою. Водночас, цим большевики намагалися знайти для своїх „реформ” літературної мови ґрунт серед східно-укр. людности, розколюючи українців мовно.

Наступ на українську мову зосередини сполучився з наступом на неї зовні. Здобутки попередньої українізації проголошено націоналістичним шкідництвом, Відновляється російські газети й театри. Коли в районі є хоч третина населення неукраїнська, то газету переводять на рос. мову. Так цілковито русифіковано всю пресу Донбасу. В обласних центрах поруч української газети засновується російську, куди намагаються добрати кращі кадри, зробити її цікавішою від української; а що ця інформація в газетах подавалася з рос. джерел, то рос. газети, не потребуючи витратити час на переклад, давали інформацію раніше від укр. газет; нарешті сама укр. мова газет стала така жаклива й мінлива, що теж сприяла відштовхуванню читачів до рос. преси. Подібне становище з театром. Кіно, що досі мало укр. написи, з появою звукового фільму, стає цілковито російським (крім 2-3 фільмів за весь час). Висока школа цілком переходить на рос. мову викладання. Крім того по всіх високих школах запроваджують години рос. мови і іспитів з рос. мови. В початковій і середній школі збільшується число рос. шкіл, а в тих школах, що лишаються українськими, вчителів і учнів так залякано, що вони тільки на лекціях говорять по-українськи, а підчас перерв і взагалі поза лекціями переходять на рос. мову. Неофіційно створюється теорія „всьо равно”: що, мовляв, українці так добре розуміють російську мову, що для них однаково, говорити по-українськи чи по-російськи, а що російська мова є мова передового пролетаріяту світу, що зробив жовтневу революцію, що це є мова, якою писали Ленін і Сталін, то українці нібито прагнуть розмовляти рос. мовою. Всі ці заходи й „теорії” спираються на нечувано-лютий фізичний терор.

Хоч якими слухняними виконавцями й ідеологами цієї політики було Хвиля-Каганович, та все таки й вони не задовольнили російських окупантів. Виданий 1937 року Інститутом мовознавства УАН „Рос. укр. словник” видається ще недосить русифікованнм. І „Правда” гостро його критикує. Виявляється, нібито і цей словник — цілком націоналістичний. Правда, ніяких серйозних і ґрунтовних закидів з цього погляду зробити словникові не можна. І грізні, нинішні висновки робляться на підставі двох-трьох фактів: орієнтація на застарілі форми, — бо словник подає сурдут відп. до рос. сюртук (сурдут уживається в західньо-українських говірках, а сюртук у східньо-українських); орієнтація на польонізми, — бо словник подає брила (слово, широко знане з літератури, західньо-українських і центральних говірок), а не глыба (русизм, відомий у східньо-українських говірках). Нарешті, щоб дискредитувати словник, йому закидають, що він не подає назв центральних установ або подає їх, мовляв, перекручено (Найвищий Суд, коли треба за російським зразком Верховний Суд).

(Кінець буде).

На правопис Хвилі „Комуніст” уміщує критику, як на правопис все таки націоналістичний. І ця критика така ж поверховна й відзначає лише деякі деталі й суто другорядні моменти: написання Европа (за. російською традицією мало б бути Європа), уживання в складених словах, де перша чистина числівник два-три-чотири, як сполучного звука о, и, замість

прийнятого в російській мові сполучення -ох (дводенний, триновий, чотирикутній) тощо. Всі ці дрібні розбіжності з російськими написаннями пояснюється тим, що правопис Хвилі робився свого часу наспіх і малокваліфікованими руками. Проте тепер ці дрібні недогляди за допомогою демагогічних обвинувачень і перебільшень підносяться до рівня якогось ворожого виступу, до якоїсь пляномірної дії „світового фашизму" і його „української агентури". Останні наукові мовознавчі інституції фактично припиняють працю; журнал „Мовознавство" перестає виходити; Хвиля, Каганович і більшість їх співробітників зникають. Старий правопис і словники скасовано, нових нема. Хоч проект правопису й існує, але його не затверджують, мовляв, поки не затверджено рос. правопису, щоб не повстало розбіжностей — тим-часом росіяни, маючи сталий правопис, зовсім не збираються змінювати його. Утворюється стан мовної анархії, який використовується для дальшої русифікації укр. мови й письма. Зміни тепер розробляє редакторат мови газети „Комуніст", а звідти їх переймає решта газет. Крім того, редакторат мови „Комуніста" опрацьовує списки заборонених слів і розсилає їх як директиви іншим газетам. В цих списках слова чи звороти проскрибовано без усяких пояснень і вмотивувань, тоном директиви, напр.: не вживати ліжко, а вживати кровать; не вживати страйк, а вживати забастовка; вживати відп. до рос. флаг — флаг; не вживати цукор, а вживати сахар і т. п. (Про принципи добору й відкидання слів у цих списках див. далі, в характеристиці словника 1938 р. Учитель і рядовий мовець не бачать механіки цих усіх змін, але бачать самі ці зміни і знають, що не дотриматися їх, означає виявити себе націоналістом. В таких умовах виникає страшна дезорієнтація, і дехто вважає за далеко спокійніше й безпечніше перейти на рос. мову.

Про людське око, з 1938 р. відновляється праця над рос-укр. словником у Києві. Тепер упорядники словника кладуть в основу праці не тільки добір синонімів, ближчих до рос. мови, а фактично принцип рівності рос. і укр. словарного гнізда. Українські слова накладаються на російські як рівнозначні: українська мова повинна мати на кожне поняття стільки синонімів і саме з такими відтінками, як російська мова; коли в українській мові синонімів більше, зайві відкидаються; коли їх менше, то бракуючі живцем переносяться з рос. мови; так само з відтінками значень — їх ігнорують або довільно надають, виходячи з рос. мови. Наприклад, якщо російська мова має слова забастовка і стачка, а українська відповідно до обох мала слово страйк, то тепер пропонується страйк не вживати зовсім, а запровадити з російського слова забастовка і стачка; якщо російська мова мала синонімний ряд флаг-знамя-стяг, а українська мова мала слово прапор, що означало і флаг і знамя, а відповідно до рос. стяг мала три синоніми: знамено, стяг і корогва, то тепер запроваджується з російської мови слово флаг, слово прапор прирівнюється значенням до російського знамя, слово стяг подається як переклад російського стяг [до російського знамя, слово стяг подається як переклад російського стяг - у тексті статті помилково набрано двічі - ВК] а слова знамено й корогва зовсім випадають із словника під приводом застарілості, а в дійсності тому, що це порушило б прийняту як норму відповідність кожного українського слова якомусь певному російському слову; російська мова має слово чужой звичайно в значенні „не наш", а коли говориться про щось, що походить з інших країн, уживає слова иностранний; українська мова ширше вживає слова чужий, а слово іноземний використовує, навпаки, дуже рідко звичайно коли говориться справді про продукти землі; за зразком російської мови значення слова чужий звужується, а значення слова іноземний поширюється, так, що наприклад, замість усталеного вже звороту чужі мови запроваджується іноземні мови і т.п. Такі ж самі принципи застосовуються при перекладах з рос. мови політичної літератури, особливо виразно — в перекладі канонічного „Короткого курсу історії ВКП(б)". Намагання точно відтворити букву російського тексту приводить навіть до запровадження нових граматичних категорій. Так ходовий газетний вираз „СССР — страна победившого социализма" треба було б перекладати „СРСР — країна соціалізму, що переміг", бо українська мова не знає активних дієприкметників минулого часу від транзитивних дієслів. І от, щоб уникнути такого „вільного" перекладу, проголошується, що

українська мова „повинна мати” такі форми — і газети й політична література починають широко писати „СРСР — країна перемігшого соціалізму”. Натомість ті граматичні форми, які є в українській мові, а не знає їх російська мова, оголошуються застарілими, їх викреслюють з підручників, не допускають до друку. Так було з формами плюсквамперфекту, якого не має російська мова, так було з першою особою множини наказового способу, так почасти було з кличною формою іменників.

Одвертий протест проти цієї політики був неможливий. Однак, більшість українських письменників, що збереглися, протестували проти цього мовою своїх творів, уживаючи в них те, що заборонялося і приховувалося офіційною ідеологією своїх творів. Так, хоч „Правда” безпосередньо тлумачила слово брила як націоналістичне, М. Бажан ужив його в поемі про Кірова, яка була визнана офіційною критикою за досягнення советської літератури. Таким способом дійшло до існування паралельно двох різновидів літературної мови: мова красного письменства по суті продовжувала традиції старої української літературної мови (крім правопису, звичайно), а мова

(Продовження на стор. 4-тій)

преси, підручників, політичної літератури була русифікована і очищена від „націоналізму”. Природно, що таке становище не могло довго існувати. Міжнародні обставини 1939 р. склалися так, що гору змогла взяти хоч почасти не „газетна” а „письменницька” лінія.

Перш ніж до цього перейти, слід зазначити, що період 1930-38 рр. був періодом розгрому не тільки укр. й блр. мови й культури, але й польської й болгарської. Різниця тільки в тому, що большевики не спромоглися фізично винищити всіх українців і білорусів, але зробили це з поляками, яких було далеко менше. Поляків на Україні не лишилося, їх усіх знищено або вислано в Азію. Польські культурні заклади розв'язано, їх працівників знищено. Болгарами просто перестали опікуватися, хоч вони не зникли фактично, але зникли офіційно так само, як офіційно зникли українці на Кубані, Вороніжчині, Волзі, Далекому Сході тощо.

(Докінчення).
1939-1941

Напруженість міжнародної атмосфери і готування до близької війни, що були виразні вже 1939 р., примусили большевиків знову перейти до деякого загравання з українцями. Українська інтелігенція зразу використала це й для боротьби на мовній ділянці. Тільки робити це могли лише репрезентативні постаті, а що серед мовознавців таких постатей не було, то ініціатива переходить до письменників. Застрільником виступає Ю. Яновський в „Літературній газеті”. Не маючи змоги прямо схарактеризувати стан речей, він говорить про віддалення літературної мови від народної, про збіднення літературної мови і про потребу збагачувати її з народної мови, по суті обстоюючи цим самотність укр. мови. Другим виявом активізації українських сил було обговорення проекту словника, складеного в Києві. В дуже гострих виступах (особливо М. Бажана і Ю. Яновського) словник був розкритикований так, що більше не стояло питання про його видання. Вирішено працю почати наново, при чому був цілком змінений напрям праці. Зовні це виявилось в тому, що на чолі праці став повернутий з неласки редактор старого академічного словника акад. А. Кримський.

Окупація Галичини, а далі Буковини ще більше підкреслила потребу залічувати попередню політику. Відновляється наукове розроблення проблем української мови, складається під керівництвом Л. Булаховського підручники з української мови та її історії для університетів, що повинні якоюсь мірою відновити розхитувані протягом десятих років норми

літературної мови. Мовчки допускається вживання багатьох проскрибованих слів, русифікація літературної мови ніби припиняється.

Проте, ваги цих процесів не треба перебільшувати. Вони були не принциповою зміною політики, а тільки виявом хитань і побоювань большевиків на окупованій Україні перед лицем близької війни. А глибинні процеси русифікації тривали. Установи лишилися російськими, становище в школах не змінилося, навпаки, новостворені ремісничі школи, що існували по містах, а учнів примусово стягали з села, при чому укр. блр. молодь переважно мобілізували до Росії, стали потужним засобом денаціоналізації селянської молоді. Нарешті, важливим русифікаційним чинником, було дедалі зростаюче військо. Про українізацію всіх цих інституцій і мови не було. Отже припинення наступу на укр. і блр. мову зсередини большевики вирішили компенсувати посиленням русифікаційного тиску зовні, тільки в менш помітних формах.

Бо большевизм завжди означає русифікацію України й Білорусі, так само, як боротьба з большевізмом на Україні й Білорусі, щоб бути успішною, мусить включати в себе боротьбу з русифікацією.

Надіслане через:

United Ukrainian American

Relief Committee

P. U. Box 1661

Philadelphia 5, Pa.,